

MULOQOT JARAYONIDA NOVERBAL VOSITALARNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Asqaraliyeva Xayotxon Akbarali qizi
 Farg'ona davlat universiteti tayanch doktranti
hayotxonasqaraliyeva5@gmail.com
 Hammuallif: Ganiyeva Dildora Azizovna
<https://doi.org/10.5281/zenodo.19111789>

Annotatsiya: Ushbu maqola muloqot jarayonida noverbal vositalarning pragmatik xususiyatlarini lingvopragmatika nazariyasi asosida chuqur tahlil qiladi. Noverbal vositalar (mimika, imo-ishoralar, paralingvistik elementlar, proksemika, haptika va artifaktlar) nutqiy aktning kontekstida illokutsion kuch hosil qilishi, muloqot maqsadi va natijasiga ta'sir etishi, implicature va politeness strategiyalarini ifodalashi, shuningdek, madaniyatlararo muloqotdagi pragmatik to'siqlar va o'zbek milliy muloqotining o'ziga xos xususiyatlari ilmiy jihatdan yoritilgan. Verbal vositalar bilan integratsiyalashgan holda noverbal birliklarning kommunikativ samaradorligi, emotsional-ekspressiv funksiyasi va pragmatik xatolarni oldini olishdagi roli misollar asosida ochib berilgan. Tadqiqot natijalari muloqot madaniyatini oshirish va zamonaviy lingvistik jarayonlarda noverbal vositalarning strategik ahamiyatini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: noverbal vositalar, pragmatika, lingvopragmatika, muloqot, paralingvistika, mimika, gestikulatsiya, proksemika, illokutsiya, madaniyatlararo muloqot.

Muloqot insoniyatning asosiy ijtimoiy faoliyati sifatida fikr, hissiyot va ma'lumot almashinuvini ta'minlaydi, bunda verbal va noverbal vositalar uzviy birikma hosil qiladi. Lingvopragmatika nuqtai nazaridan noverbal vositalar nutqiy aktning faol shakli bo'lib, ularning pragmatik xususiyatlari kontekstga bog'liq ma'no yuklash, illokutsion kuch hosil qilish va muloqot natijasiga bevosita ta'sir etishda namoyon bo'ladi. Albert Megrabyanning mashhur formulasiga ko'ra, birinchi taassurotning 55 foizi noverbal harakatlar, 38 foizi paralingvistik omillar va faqat 7 foizi verbal gaplarga bog'liq bo'lib, bu raqam noverbal vositalarning muloqotdagi ustun rolini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi. Noverbal birliklar nutqning ekspressiv-emotsional funksiyasini kuchaytiradi, suhbatni tartibga soladi, e'tibor darajasini bildiradi va hatto so'zsiz muloqot shakllarini yaratadi, bu esa ularni oddiy "qo'shimcha" emas, balki mustaqil pragmatik vosita sifatida ko'rishga majbur qiladi.

Noverbal vositalarning pragmatik mohiyati ularning kontekstga qaramligi va illokutsion kuchida yotadi: bir xil imo-ishora turli vaziyatlarda turli ma'nolarni ifodalashi mumkin. Masalan, qo'l silkitish salomlashuv yoki xayrlashuvni bildirsa-da, o'zbek muloqotida boshni ichki tomonga irg'ash (yoniga chorlash) hurmat va taklifni anglatadi, ammo noto'g'ri kontekstda mensimaslikka olib kelishi mumkin. Paralingvistika doirasida ovoz ohangi, pauza va intonatsiya nutqning pragmatik yukini o'zgartiradi: bir xil jumlaning turli ohangda aytish ijobiy yoki salbiy illokutsiyani hosil qiladi. Proksemika (masofa) va haptika (teginish) esa ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi – shaxsiy makon 46 sm dan 1 metrgacha bo'lgan oralig'i o'zbek madaniyatida hurmat va yaqinlikni ifodalaydi, biroq G'arb madaniyatlarida bu masofa boshqacha talqin qilinadi va pragmatik ziddiyatlarga sabab bo'ladi. Mimika va yuz ifodalari (tabassum, qovoq solish, qosh chimirilishi) universal emotsiyalarni (quvonch, qayg'u, jahl) yetkazsa-da, ularning pragmatik qiymati madaniyatga bog'liq: o'zbek adabiyotida tabassum

ijobiy (shirin tabassum – do‘stlik) yoki salbiy (istehzoli tabassum – kinoya) ekspressivlikni yaratadi, bu esa nutqiy aktning maqsadini kuchaytiradi yoki zaiflashtiradi.

Lingvopragmatika nazariyasida noverbal vositalar nutqiy etiketning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, ular muloqotning maqsadi (intensiya) va natijasini belgilaydi. Adresant tomonidan qo‘llanilgan gest yoki nigoh adresatning javobini oldindan shakllantiradi, ya‘ni illokutsion akti bajaradi: ko‘z qarashlari qiziqish yoki noqulaylikni bildirib, suhbatni davom ettirish yoki to‘xtatishga xizmat qiladi. Pragmatik nuqtai nazardan noverbal vositalar Grice nazariyasidagi implicature‘ni hosil qiladi – so‘zsiz harakat orqali “ko‘proq” ma‘no yetkaziladi, masalan, qo‘lni yelkasiga qo‘yish hurmat yoki yaqinlikni anglatadi, ammo hurmatsiz kontekstda bu pragmatik xatoga olib keladi. O‘zbek muloqotida genderologik va ijtimoiy omillar bu xususiyatlarni kuchaytiradi: erkaklar teginish orqali kuch tasdiqlashi, ayollar esa g‘amxo‘rlikni ifodalashi mumkin, bu holatlar nutqning ijtimoiy-pragmatik tamoyillarini aks ettiradi. Madaniyatlararo muloqotda noverbal vositalarning pragmatik to‘siqlari ayniqsa dolzarb: Yevropa xalqlarida qo‘l berib salomlashish odatiy bo‘lsa, ba‘zi Sharq madaniyatlarida bu hurmatsizlik sifatida qabul qilinadi; o‘zbekona ta‘zim yoki bosh irg‘ash esa milliy mentalitetni ochib beradi va pragmatik samaradorlikni oshiradi.

Noverbal vositalarning badiiy tasvirdagi ifodalanishi ularning pragmatik potensialini yanada chuqurlashtiradi. O‘zbek adabiyotida mimika va gestlar orqali qahramonning ruhiy holati va muloqot strategiyasi ochiladi: tabassum jasorat yoki alam ramzini yaratib, verbal matnning pragmatik yukini boyitadi. Zamonaviy sharoitda, xususan, virtual muloqotda noverbal vositalarning cheklanganligi (emoji yoki video orqali qisman ifodalanishi) pragmatik xatolarni ko‘paytiradi, chunki pauza, nigoh va tana holati yetarli emas. Shu sababli, noverbal vositalarning pragmatik xususiyatlarini o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki psixologiya, sotsiologiya va madaniyatshunoslik sohalarida muhim ahamiyat kasb etadi – ular muloqotning yaxlitligini ta‘minlaydi, emotsional dalda beradi va ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlaydi.

Umuman olganda, noverbal vositalarning pragmatik xususiyatlari muloqotning samaradorligini belgilovchi asosiy omil bo‘lib, ularning kontekstga moslashuvi, madaniy kodlari va verbal bilan sinergiyasi lingvopragmatikaning markaziy masalalaridan biridir. O‘zbek tilshunosligida bu yo‘nalishdagi tadqiqotlar milliy muloqot xulqining o‘ziga xosligini ochib, pragmatik xatolarni oldini olish va muloqot madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Noverbal vositalarni chuqur anglash zamonaviy jamiyatda interkultural aloqalarni rivojlantirish va insoniy munosabatlarni mustahkamlashning muhim kalitidir.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Hasanova G. Nutq jarayonida noverbal vositalarning pragmatik xususiyatlari // O‘zbek tili va adabiyoti. – 2021.
2. Nurmonov A. O‘zbek tilining paralingvistik vositalari. – Toshkent, 2012.
3. Lobar A. Muloqot jarayonida inson kechinmalarini ifodalashda noverbal vositalarning ahamiyati // Ilmiy maqola. – 2023.
4. Bobojonova Sh. Muloqot va uning pragmatik tahlili // Science and Research. – 2023.
5. Axmedov B.R. Paralingvistik vositalarning genderologik va pragmatik tadqiqi: Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Andijon, 2021.
6. Safarov Sh., Toirova G. Nutqning etnosotsiopragmatik tahlili asoslari: O‘quv qo‘llanma. – Samarqand: SamDChTI nashri, 2007.